

סויבטלין • מן שרייבא דען איין פתח דש האיינט איין און • דש איז יא ביט מוילן
 מאסוס דש האיינט איין וי • אוב וואלט ווישן וויא עט נברויכט וויא א
 האלב פתח אוב האלב מאסוס • בעמליך ווען דו שרייבסט וויא א
 נכויא אורר ביא ד: אי אלש האלבא פתח אוב האלב מאסוס •
 ברויך דיא נים איין • אוב איין • לייך וויא דא שמש באשע
 אוב בור איין האלב קמן אוב בור איין האלב צירי
 ניברויכט לייך אלש מוילן אורר בוין ברויך דיא נים איין • ווערן
 • דרויף דש ביצייכנט איין קמן אוב איין צירי לייך וויא דא שמש
 • אוב יא דיא דעס לייך ניין • מן זיין אבר שרייבר דיא ברויך
 בור דיא סויבטלין וואו יא אנו האלבא קומן דא ברויך יא איין חטף קמ
 לייך יא: ווען יא שרייבן היר זא סויבטלין יא איין חטף קמן אובער דש
 הא • אונ דש שיקט יך יא ביט דען מן וינט אובער הונדרט ביט איין
 דער דש חטף קמן יאט וויא דער אבר • אויך וינט מן לייך סויבטלין
 ביט אין זשון הקדש וויא וואו דיא טויטשן וויא דש חטף קמן ביט וויא
 דש שולעכט קמן • דש ור שמוטן דיא וועלטן דען יא זיין ער זאין איין
 דקרוך אוב עמרעכן דש דש חטף קמן אוב דש שולעכט ווערט איינש
 אויש נעשכראכן וויא דש אבר • איין דש דש חטף קמן האיישט
 איין קליין סויבטלין אוב דש שולעכט קמן איין נרוש סויבטלין • דארט
 זואו אייבר וינט איין וי אוב איין ויר בייא אנברר זואו אונש ערש נאך
 זייבס ור נעטאברא איין: דער אלעכטלין בארמהערלין קנט יתברך
 דער ור לייך אובש זיין נכור צום רעכטן ור שטאברא אמן:

ציון המדברים של ספר מדות "על ידי מלון אלמנה"

בשלת ספר מדות
 לך ובשר לכל הסידים וחסידות הדרים בישובים ובהלכות
 צדקת בעיר אייזנא על ידי פלוגי אלמוגי שנת שב לפל

המיסיונר, הרופאה והמידות

"ספר מדות",
מחברו וקוראיו
במאה ה־16

נגה רוני

רופאה, סופרת, חוקרת המידות: הניירה הילנדר מינמן (קודקס וייסבאדן, 1200 בקירוב)

אורחות, מידות ומחבר עלום

עד להופעתו של ספר "ארחות צדיקים" שלטו בשוק ספרי המוסר היהודיים חיבורי המוסר שנכתבו בספרד. בין הידועים שבהם היו "חובות הלבבות" מאת בחיי אבן פקודה, העוסק ב"דרך הראויה להגיע לאהבת האלהים ללא תנאי" ונכתב בהשפעת ספרות מוסלמית סופית; "שערי תשובה" מאת ר' יונה גירונדי, המתרכז בדרכי אהבת האל ויראתו; ו"מעלות המידות" מאת ר' יחיאל בן יקותיאל, שנכתב ב"שערים" שרובם מוקדשים לתיאור התכונות היפות לעיצוב דרכו של האדם בעבודת השם (ענוה, נדיבות וכיוצא בכך). ספר "ארחות צדיקים" בנוי אף הוא בשערים, אבל בולטת בו השפעת הסביבה הנוצרית שבתוכה חיו יהודי אשכנז בימי הביניים. יש בו מגמה סגפנית המוכרת מספרוני יראים כספר "יורה חטאים" – ספרונים שנוצרו

בשנת ש"ב לפ"ק, היא שנת 1541/2, נדפס בעיר איזני שבגרמניה ספר מוסר עברי בתרגום ליידיש ושמו "ספר מדות". המחבר או המוציא לאור הקדיש את הספר לדמות מסקרנת: "גברת מורדה, דוקטור לאומנות החופשית של הרפואה". "ספר מדות" היה אחד מהספרים הראשונים שהודפסו ביידיש (הדפוסים הקדומים ביותר ביידיש הופיעו רק שש שנים לפני כן, בשנת 1535). בדומה לרוב ספרי המוסר שנדפסו בראשית הדפוס ביידיש, הוא נסמך על ספר מוסר עברי – במקרה שלפנינו, הספר "ארחות צדיקים". במהדורתו זו זכה הספר לעניין רב בקרב החוקרים, משני טעמים עיקריים: האחד, בשל העניין בזהותה של "גברת מורדה"; והאחר, מהדורת הדפוס הראשונה שלו היא ביידיש ולא בעברית, למרות שאין ספק שהספר נכתב בעברית בטרם פורסם ביידיש.

"שיעור האנטומיה של ד"ר טולפ" (רמברנדט, 1632) - מי הסמיך את "גברת מוךדה" לרופאה?

אמנה" העברי נדפסו באותו בית דפוס ובידי אותו מוציא לאור. באחרון נכתב כי "נעתק מלשון עברי אל לשון רומי [לטינית] על ידי פאולוש באגיוש". המדפיס פאולוס פאגיוס היה ידוע כמיסיונר נוצרי, וכנראה ניסה להצניע את זהותו כדי לא לפגוע בסיכויי המכירה של "ספר מדות" בקרב הקהל היהודי. לא ברור אם טענתו שחובר בידי "איש ישראלי" נכונה, או שנועדה ל"הוכחת" אמיתותו ולשיווק החיבור. פאגיוס עבד באותן שנים יחד עם הבלשן העברי וחוקר המסורה אליהו בחור, שכמה מחיבוריו פורסמו בדפוס פאגיוס באיזני (ר' מסגרת להלן, עמ' 8).

למי נועד הספר ומיהי הגברת הדוקטור?

האם באמת נועד התרגום ליידיש של ספר המוסר רק לקהל היהודי? השוואה מדוקדקת של המהדורה הזו ביידיש לכמה מהדורות שלמות של הספר בעברית, הן בכתבי יד והן בדפוס, מעלה הבדלים בולטים בין הטקסט ביידיש לטקסטים בעברית. הבדלים אלו מחזקים את ההשערה כי הספר יועד במהדורתו ביידיש לאו דווקא לקהל יהודי אלא לקורא הנוצרי. כמה מאפיינים בטקסט ביידיש עשויים להצביע על כך, ולהלן יפרטו עיקריהם:

א. בסוף הספר כותב המביא לדפוס " [וּתְרַגְּמֵתִי] לְמַעַן הָאִישׁהּ המְכֻבֶּדֶת והַצְנוּעָה גְבֵרַת מוֹרְכָּה, דוֹקְטוֹר לְאוֹמְנוֹת הַחוֹפְשִׁית שֶׁל הַרְפוּאָה הַגְּרָה בְּגִינֵשְׁבוּרְג אֲשֶׁה מְכֻבֶּדֶת [שְׁלִפְי הַבְּנֵתִי, הִיא חוֹשֶׁקֶת וּמִשְׁתוֹקֶקֶת לְסֵפֶר מְדוֹת זֶה]. הוֹפְעָתָה שֶׁל מְמוֹעֶנֶת סְפָצִיפִית לְסֵפֶר אֵינָה חָרִיגָה בְּסִפְרוֹת הַיִּיִדִישׁ בַּת הַזְּמַן, אוֹלַם שְׁמָה וּמִקְצוּעָה מַעֲלִים תְּהִיָּה. מוֹרְדָה אֵינָה שֶׁם יְהוּדִי טִיפוּסִי וְאֵינָה בִּידְנָה כֹּל מִיִּדְעָה עַל אִישׁהּ יְהוּדִיָּה בְּאוֹתָהּ תְּקוּפָה שְׁעִיסוּקָה הִיא "דוֹקְטוֹר לְאוֹמְנוֹת הַחוֹפְשִׁית שֶׁל הַרְפוּאָה". יֵשׁ הַסְּבוּרִים

באשכנז, ובהם הדרכות לסיגוף עצמי בדרך לתשובה מחטאים. ספר "ארחות צדיקים" זכה להצלחה, נזכר במקורות נוספים ופורסם במהדורות רבות, הן בעברית והן ביידיש. כולן פורסמו תחת הכותר "ארחות צדיקים", למעט המהדורה הראשונה ביידיש שכאמור נקראה "ספר מדות". החיבור הפופולרי נותר אנונימי: בכתבי היד הקדומים ביותר שלו בעברית נעדר שם המחבר, ולא ברור היכן ומתי נתחבר. כיוון שלספר יש לא מעט מהדורות ביידיש, סוברים רוב החוקרים כי התחבר באשכנז. במהדורת הדפוס ביידיש הנידונה כאן מופיעה חתימתו של המדפיס (או המביא לדפוס) בסוף הספר: "נשלם ספר מדות / בעזרת יושב תהלות / לך ובשר לכל חסידים וחסידות / הדרים בישובים ובקהלות / נדפס בעיר איזנא [Isny] על ידי פלוני אלמוני שנת ש"ב לפ"ק".

האדם שבחר לחתום בדרך מסתורית זאת לא רצה "להסגיר" את שמו לקהל הקוראים הפוטנציאלי: קהל יהודי שאינו מבין את לשון הקודש, ולכן יש לתרגם עבורו את הטקסט ללשון הדיבור, היידיש. נראה שהסתרת הזהות נבעה מכך שדמות החותם הייתה שנויה במחלוקת. ידוע לנו שרוב בתי הדפוס באירופה בתקופה זו היו בבעלות נוצרים. ייתכן שהמתרגם או המוציא לאור היה נוצרי, שזהותו הייתה ידועה ליהודים בקהילתו. באותה השנה שבה נדפס "ספר מדות" ראה אור, באותה עיר, ספר נוסף בעברית ששמו "ספר אמנה". בשער הספר נכתב "אשר חבר אותו איש ישראלי לפני כמה שנים, להורות ולהוכיח בו [...] שאמנות המשיחיים [=הנוצרים] שלימה ונכונה" - משמע: ספר מיסיונרי מובהק. זהות המקום והמועד, הדמיון החזותי בין האותיות והאופן מעוצבים שני הטקסטים לא מותירים ספק כי "ספר מדות" ביידיש ו"ספר

שאותה רופאה הייתה נוצרייה, שככל הנראה התעניינה ביצירה ביידיש. ייתכן שלפנינו אישה נוצרייה ממעמד חברתי גבוה, שעברה תקופת חניכות אצל רופא מוסמך כמתלמדת.

באמצע המאה ה־15 התמסדו לימודי הרפואה, ועברו מהוראה פרטית בחניכות להוראה באוניברסיטאות. לימודי נשים באוניברסיטה היו נדירים מאוד, ושל נשים יהודיות לא כל שכן, אך חניכות פרטית הייתה תופעה מוכרת. אוניברסיטאות באירופה אפשרו (גם במאה ה־20) לאדם שכתב עבודת מחקר "פרטית" להיבחן על ידיעותיו בתחום המסוים בפני ועדת מומחים ולקבל תואר דוקטור. ייתכן כי בשל מעמדה החברתי קיבלה מורדה אישור להיבחן באוניברסיטה, וכך הוסמכה "דוקטור לאמנות חופשית של הרפואה". אולם ייתכן שההפניה לאותה גברת לא הייתה לאישה בשר ודם, אלא רמז לממוען הפוטנציאלי לספר: נוצרי שהתעניין בספר מוסר יהודי. התפשטות הרפורמציה באירופה הביאה את הנוהים אחריה לחזור ללימוד הברית הישנה ומקורות הנצרות ביהדות. מחבר התרגום ויוזמו רצו לקרב את הקורא הנוצרי למסרים של ספרות המוסר העברית, ואולי אף ללימוד אותיותיה.

ב. לקראת סוף הספר מופיעות הנחיות לקריאת הטקסט ביידיש: דבר ראשון יש לדעת שיו"ד מביאה חירוק וצירה. ואלף מביאה קמץ ופתח וו"ו מביאה שורוק וחולם. ועי"ן מביאה סגול [...]. והאל"ף שעומדת בסוף [מילה] לאחר נקודה קטנה היא אינה עושה מאום שכן זהו קישוט לכתובה כמו [במילה] דיא.

היידיש נכתבה באות עברית, כשאר הלשונות היהודיות, וקהל יהודי לא נזקק להסברים כיצד לקרוא טקסט ביידיש. כל הגברים, וגם נשים יהודיות, ידעו לקרוא את עברית מגיל צעיר, כדי שיוכלו להשתתף בטקסים בבית הכנסת (גם אם לא הבינו את משמעות המילים). כללי קריאה דומים מופיעים פעמיים נוספות במחצית השנייה של המאה ה־17: במהדורה של "ספר יוסיפון" (אמסטרדם 1661), ובספר המוסר ביידיש ספר "לב טוב" (אמסטרדם 1670). נראה כי הכללים בספר "לב טוב" הם העתקה של הכללים ב"ספר יוסיפון", שאף כללה למרבה המבוכה את שם הספר שממנו הועתקו. חוקר היידיש הישנה דב־עֶר בורוכוב כתב כי כללים מפורטים כפי שיש ב"ספר מדות" רווחים בתקופה זו דווקא בספרים שחיברו נוצרים הבראיסטים (בעלי עניין במסורת היהודית).

ג. ברוב הספרים ביידיש מאותה התקופה מובאים לא מעט פסוקים בעברית. הם מצוטטים קודם במקורם בעברית, ומיד בהמשך בתרגום ליידיש. את התרגום ליידיש מקדימה על פי רוב נוסחה קבועה, המדגישה שמדובר על תרגום. ב"ספר מדות" מופיעים רק מעט פסוקים, לרוב ביידיש בלבד ולא בלשון המקור. מקורות חז"ל – שמופיעים בספר "ארחות צדיקים" בגרסאותיו בעברית, כמעט שאינם מופיעים ב"ספר מדות". לציטוטים ממקורות יהודיים היה, כמובן, תפקיד חברתי משמעותי בחברה היהודית: הם נועדו הן לקרב ולקשר את הקורא לערש תרבותו ולטקסטים המרכזיים שלו, והן כדי לחזק את הסמכות של הטקסט היידי. לקורא הנוצרי לא היה בהם צורך.

ד. לא רק פסוקים ומקורות חז"ל בלשון המקור נעדרים מ"ספר מדות". נדירות בו מילים שנלקחו מהרכיב העברי של היידיש. כך, למשל, כאן: "אז דער פסוק זאגט. אל וויטוען אונ' וואיזן

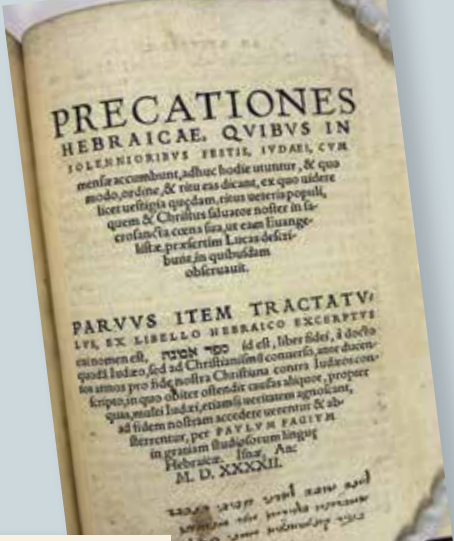
העיר איזני, שבה נדפס "ספר מדות", 1631 (Stadtarchiv Isny)

העוסקים במלאכת הדפוס, 1600 בקירוב (יאן קולארט)

"חושקת ומשתוקקת לספר מדות זה" (ציור קיר, פומביי)

בחור יהודי, בלשן נוצרי ו"סיפורי סבתא"

פאולוס פאגיוס ועבודתו עם אליהו בחור באיזני

זאב גריס

פאולוס פאגיוס (Fagius) למד באוניברסיטת היידלברג והתמחה בלימודי דת ובשפה העברית. בשנת 1537 התמנה לכומר פרוטסטנטי באיזני ולמנהל בית הספר בעיר. בעזרת פטרון עשיר הוא הקים בית דפוס שבו הדפיס ספרים בעברית, ביידיש, בלטינית ובגרמנית. בשנים 1541-1542 הצטרף אליו אליהו בחור הלוי (Leuitas, 1469-1549), יליד גרמניה שחי שנים רבות באיטליה. בחור היה קשור להבראיסטים נוצרים, ובאיטליה התקרב לקרדינל אג'ידו די ויטרבו וחי בביתו כעשר שנים כמורה לטקסטים עבריים. הוא נודע כמדקדק וחוקר המסורה בספרו "מסורת המסורת" (נוציה 1538), וכחלוץ במילונאות של לשונות היהודים. "ספר הבחור", ספרו על דקדוק השפה העברית, נדפס עם תרגום לטיני של ידיו ההבראיסט סבסטיאן מינסטר.

באיזני הוא הוציא לאור יחד עם פאגיוס ב־1541 את "ספר התשבי" – ביאור מילים מלשון חז"ל; מתורגמן – מילון למילים הארמיות בתרגומים למקרא; ואת ספר שמות דברים – מילון בעברית, יידיש, לטינית וגרמנית. בסיפורת ביידיש פורסם ספרו "בבא דאנטווא", רומן אבירים בחרזים שהודפס באיזני ב־1541. הספר נודע ביידיש בשם "בבא בון" (ספר בובו) וחיבורים דומים נקראו "בבא מייסע'ס" (סיפורי בובו) – ובשיבוש, הפכו מאוחר יותר לביטוי היידי "באָבע מייסע'ס" (סיפורי סבתא).

בהקדמה ל"ספר התשבי" כתב בחור על פאגיוס "ובאמת ראוי הוא שבני עמו יקראו עליו כמו שאנו קוראין על רבינו משה בן מיימון [הרמב"ם] 'משה עד משה לא קם כמשה' – כך יאמרו עליו 'מפאולוס עד פאולוס לא קם כפאולוס'".

לעיון נוסף: א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים ועניני ספרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 149-166.

"ספר אמונה" בלטינית, מוקדש בעברית לתיאולוג א' בלאורר "ממני פאולו פאגיו" (Master and Fellows of St John's College, Cambridge)

"ספר אמונה" בעברית: "תקוותי במשיח הנשלך" – טעות מכוונת של אליהו בחור?

הפרטים המוקשים הללו מתרגמו כדי שלא לעורר מחלוקת, כשם שנהג במהדורות ברוב הנושאים שהיו נתונים במחלוקת בין שתי הדתות. דוגמה נוספת לכך היא עיצוב הסיפור על קמצא ובר-קמצא, שלדברי הגמרא בעטיו חרבה ירושלים (גיטין נה ע"ב-נו ע"א). הנוסח ביידיש דומה במבנהו ובתוצאתו לעיצוב הסיפור על הרקע להלשנתו של יהודה איש קריות על ישוע בפני השלטונות הרומיים. ה. נקודה אחרונה היא בחירת המתרגם להשמיט את החלקים הפלאיים והעל־טבעיים מסיפורי חז"ל במקורם בעברית. סיפורים אלה גרמו לתרעומת וללעג של הקהל הנוצרי כלפי היהודים, ואף היו בעילות לשריפת התלמוד בפרזי במאה ה־13 (ובאיטליה בשנת 1553). בעל "ספר מדות", כאמור, השמיט את הקטעים הללו והתרכז במסר המוסרי הכללי בלבד.

◀◀

מהדורת הדפוס הראשונה ביידיש של "ספר מדות" (הוא ספר "ארחות צדיקים") היא תרגום ולעתים עיבוד שיועד לקורא הנוצרי, שמורדה הרופאה שימשה לו דגם, אם גם תוך מחשבה על קהל קוראים יהודי. בפרסום זה התכוון פאגיוס לפתוח עבור הקהל הנוצרי צוהר לחברה היהודית, ללשונה ולתרבותה; זאת בצד כוונות פולמוסיות ורצון להשפיע גם על קוראים יהודיים, ואולי אף במטרה ללמדם – כדבריו בספר האמונה, שפורסם במקביל – "שאמונת המשיחיים שלימה ונכונה".

זולטו ניט פיינינגן [= כפי שאומר הפסוק. את כל האלמנות והיתומים שלא תענה" (על פי שמות כב כא: "כֹּל-אֶלְמָנָה וְיָתוֹם, לֹא תַעֲנוּן").] בעל הספר מתרגם כאן את המילים "אלמנות" ו"יתומים" תוך שימוש ברכיב הלא-עברי של היידיש, "וויטווען" אוני וואייזן"; זאת, למרות שידוע מטקסטים בני הזמן ביידיש שהמילים העבריות "אלמנות" ו"יתומים" רווחו ביידיש המדוברת בקרב היהודים. תרגומו לגרמנית של מרטין לותר לאותו פסוק (Ihr sollt seine witwen und waisen bedrängen) עשוי להעיד על מקור התרגום ב"ספר מדות" – ועל הקהל הפוטנציאלי הנוצרי שמהדורת היידיש יועדה לו.

ה. גם הטקסטים הסיפוריים ממקורות חז"ל הותאמו, כך נראה, לקהל היעד הפוטנציאלי. במהדורות בעברית של "ארחות צדיקים" מובא, בין היתר, סיפור העוסק בשבעה דברים שנבראו לפני בריאת העולם. זאת על סמך הסוגיה בתלמוד הבבלי: "שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם ואלו הן תורה ותשובה וגן עדן וגינהנום וכסא הכבוד ובית המקדש ושמו של משיח" (פסחים נד ע"א). בעל "ספר מדות" השאיר רק פריט אחד מתוך הרשימה: התשובה. "התשובה היא כל כך גדולה [עד] שהיא מגיעה עד כסא הכבוד של הקב"ה. והקב"ה ברא את התשובה אלפיים שנה לפני שהוא ברא את העולם". המתרגם השמיט את ששת הדברים האחרים – פרטים שדווקא נזכרו במהדורות אחרות של "ארחות צדיקים", בעברית ואף ביידיש. דמותו וזהותו של המשיח ושאלת מועד הופעתו עמדו במרכז המחלוקת היהודית-נוצרית. נדמה כי המחבר "עקר" את

לעיון נוסף

1. א' אלידע, "מאמע-לשון" בשירות הנצרות, עת-מול, 240 (מאי 2015), עמ' 9-11.
2. מ' בסין וב' בורוכוב, אַנטאַלאָגיע פֿינף הונדערט יאָר אידישע פּאַעזיע, ניו יורק 1917.
3. ח' טורניאנסקי, פולין: פרקים בתולדות יהודי מורח־אירופה ותרבותם, יחידה 7: בין קודש לחול – לשון חינוך והשכלה במורח־אירופה, תל אביב 1998.
4. ח' טורניאנסקי, "על נשים וספרים בעת החדשה המוקדמת" (הרצאה) – www.academy.ac.il/SystemFiles/21368.pdf
5. א' נברו, שיקולי העריכה והמגמות הדתיות בספר ארחות צדיקים, עבודת מוסמך, ירושלים תשס"ב.